

РОЗДІЛ 4

Методологічні проблеми психології у творчості М. Я. Грота та сучасність

(Подшивалкіна В. І.)

Радянська історіографія, яка була орієнтована на затвердження пролетарської ідеології значно скоротила перелік імен попередників, сховала їх у тіні забуття. Цілий пласт вітчизняної історії був виключений з пам'яті наступних поколінь. Останнє десятиліття відзначено все більш зростаючим інтересом до спадщини М. Я. Грота не тільки з боку психологів, а й логіків, філософів. Його праці є спільною спадщиною цих наук. Тепер можна з упевненістю сказати, що М. Я. Грот був одним з тих, хто зробив великий вплив на формування сучасних наукових шкіл в Україні.

Насамперед відзначимо, що М. Я. Грот був первістком в родині відомого академіка, філолога й історика Якова Карловича Грота (27.11.1812-05.06.1893) та Наталії Петрівни Семенової (02.11.1825-02.08.1899) – сестри відомого російського мандрівника А. П. Семенова-Тян-Шанського. Близько десяти років його батько був професором Гельсінфорського університету в Фінляндії. Саме там і народився 18 квітня 1852 р. М. Я. Грот. У нього було три брата (Костянтин, Олександр та Яків) і три сестри (Марія, Наталія та Єлизавета). Саме його брат Костянтин, який був на рік молодший, багато чого зробив для увічнення пам'яті старшого брата.

М. Я. Грот з відзнакою закінчив Санкт-Петербурзький університет і був першим фахівцем-психологом серед учнів професора філософії, у подальшому ректора цього університету Михайла Івановича Владиславлева, який був на 12 років старше за свого учня. По закінченню університету М. Я. Грот отримав золоту медаль за твір «Критичний виклад філософії піфагорійців і Платона по XIII-XIV кн. Метафізики Аристотеля» (1875). Після навчання він був направлений на стажування в Берлін та Страсбург. Після чого десять років М. Я. Грот пропрацював в університетах України (Ніжинському 1876-1883 і Новоросійському 1883-1886), а свої магістерську і докторську ступені отримав в Київському університеті імені Святого Володимира. Останню в 1882 році – за рік до переїзду до

Одеси. Згадаємо, що його один з найвідоміших учнів Г. І. Челпанов (1862-1936), який надалі став професором Київського університету імені Святого Володимира та засновником у 1914 році Психологічного інституту в Москві, після закінчення Маріупольської гімназії поступає в Новоросійський імператорський університет, дізнавшись про переїзд М. Я. Грота до Одеси. До приїзду в Одесу в 1883 році М. Я. Гроту виповнюється 31 рік, він одружений на Лавровській Наталії Миколаївні (1860-1924) і батько двох дітей – доньки Євгенії (1878) і сина Олексія (1880). В Одесі народилися доньки Марія (1883) та Наталія (1884), а вже в Москві в сімействі народилися ще четверо дітей – три доньки Ольга (1886), Олена (1888), Надія (1890) і син Лев (1895).

Навчання та початок творчості М. Я. Грота припали на роки університетської реформи 1863 року, за якою відроджувалося викладання філософії і психології в університетах. Саме вчитель його часів навчання в Санкт-Петербурзькому університеті професор Михайло Іванович Владиславлев, як і професори Матвій Михайлович Троїцький у Московському та Сильвестр Сильвестрович Гогоцький в Київському університеті очолили цей процес відродження філософської та психологічної освіти. Відомо, що М. І. Владиславлев був також вчителем і М. М. Ланге, який працював в ІНУ після від'їзду М. Я. Грота до Москви.

Як відмічає М. І. Гордієвський, саме з 70-х років починає зростати інтерес до психології та в середині 80-х років досягає високого рівня¹. Психологія починає розглядатися як головна наука від якої залежить світогляд людині. Загальна картина історії психології середини XIX – початку XX століття дуже глибоко розкрита у навчальному посібнику відомого українського психолога В. А. Роменця, автора теорії вчинку, з позицій якої представлений ним огляд усієї історії психології². На жаль у ній не знайшлося місця ні для самого М. Я. Грота, ні для його вчителів, хоча є достатньо велика кількість згадок про їх імена у зв'язку з іншими. Разом з тим представлений огляд творчості його відомих сучасників, зокрема І. М. Сеченова (1829-1905), І. І. Мечникова (1845-1916), М. М. Ланге (1858 – 1921), Г. І. Челпанова (1862-1836), які зробили свій вагомий внесок в психологію та в різні роки працювали або навчалися в ІНУ. Творчість самого М. Я. Грота проходила серед таких відомих співвітчизників та сучасників, що представлені у цьому посібнику, як П. Д. Юркевича (1826-1874) – вчителя його друга В. С. Солов'єва, К. Д. Кавеліна (1818-1885), з яким М. Я. Грот був знайомий ще з часів юнацтва (1818-1885), О. О. Потебні (1835-1891), О. М. Веселовського (1838-1906) П. І. Ковалевського (1849-1923). Крім того, в ньому представлений огляд творчості іноземних сучасників М. Я. Грота таких, як Г. Спенсер (1820-1903),

¹ Гордієвський М. І. Наукова і громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге // Научное наследие Н. Н. Ланге. Одесса, 2010. С. 273.

² Роменець В. А. Історія психології. XIX – початок XX століття. Київ, 2007. 830 с.

Г. Гельмгольц (1821-1894), В. Вундт (1831-1920), В. Дільтей (1833-1911), Ч. Ломброзо (1836-1909), Ф. Brentano (1838-1917), Т. Рібо (1839-1916), Ф. Ніцше (1844-1900), Г. Лебон (1841-1931), Г. Еббінгауз (1850-1909), Л. Леві-Брюль (1857-1939), Е. Дюркгейм (1858-1917), Дж. Дьюї (1859-1952), А. Бергсон (1859-1941) та інших, імена яких представлені в працях самого М. Я. Грота.

М. Г. Ярошевський, аналізуючи історію вітчизняної психології другої половини XIX століття, розглядає творчість М. Я. Грота як представника університетської науки серед таких імен, як Вл. С. Солов'єв (1853-1900), Л. М. Лопатин (1855-1920), М. І. Владислав'єв (1840-1890), О. І. Введенський (1856-1925) та інших. Автор підкреслює декілька основних властивостей, характерних для більшості вітчизняних психологічних концепцій, а саме «антропологізм російської науки, її прагнення всі історичні та соціальні зміни розглядати з точки зору людини, її практичної користі. Звідси орієнтація наукового знання на практику, на реальну користь, а також переважання моральних, етичних проблем у російській психології»¹.

Інший автор книги з історії психології А. Н. Ждан період з 60-х рр. XIX і до кінця XIX ст. визначає як період виникнення і первинного розвитку психології як самостійної науки². В цій праці особливу увагу звернено на аналіз головних наукових праць М. Я. Грота.

Все це свідчить, на нашу думку, про те, що написання історії науки – це творчий нескінченний процес відкриття імен з різних ракурсів та різних кутів зору. Також це надає особливу цінність відкриттям вже нашими сучасниками імен, які зробили свій внесок в розвиток науки, але й залишилися у тіні своїх колег.

Час становлення М. Я. Грота як психолога відбувається під впливом вітчизняної дискусії між М. М. Троїцьким та С. С. Гогоцьким, щодо досягнень національних психологічних шкіл, зокрема німецької, англійської та деякою мірою французької. Разом з тим починає активно формуватися російська національна психологічна школа, зокрема у 1876 році вийшов у світ перший том твору Михайла Зеленецького «Основи догляду за правильним розвитком мислення і почуття». Другий том виходить вже у 1882 році. Симпатії цього автора на боці англійської емпіричної психології. Таку ж саму позицію займає і П. Каптерев – автор «Педагогічної психології». Вплив англійської філософії та емпіричної психології, зокрема Г. Спенсера, праці якого достатньо швидко перекладалися на російську мову, відчув на собі й М. Я. Грот.

¹ Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX в. М., 1996. С. 249 (розділ написаний Т. Д. Марцинковською).

² Ждан А. Н. История психологии. От Античности до наших дней : учебник для вузов. 5-е изд., перераб. и доп. М., 2004. 576 с.

4.1. Методологія як теорія мистецтв

В Ніжині М. Я. Грот завершує роботу над магістерською дисертацією «Психологія почувань в її історії та головних основах»¹, захист якої відбувся в 1880 році в Київському університеті Святого Володимира.

Найчастіше актуальність дослідження творчого шляху М. Я. Грота пов'язують з тим, що він стояв біля витоків експериментальної психології в Росії, що він прагнув побудувати психологію на об'єктивному, науковому фундаменті, враховуючи всі досягнення і вітчизняної, і зарубіжної науки, але зберігаючи водночас властивості російського гуманітарного знання. Насамперед йдеться про експериментальне дослідження відчуттів, що по праву вважається першим вітчизняним експериментальним дослідженням емоцій. У цій роботі М. Я. Грот представив теорію почувань, визначив існування зв'язку між почуттями і психічними явищами, обґрунтував закони їх генезису і ускладнень, встановив принципи класифікації почуттів, а також показав можливість практичного застосування наукових результатів.² Але, на наш погляд, не менший інтерес мають методологічні пошуки автора.

В цілому робота складалася з двох частин. Перша – велика частина в двох розділах була присвячена аналізу історії поглядів на феномен відчущання, а друга і менша частина роботи містили результати власних теоретичних досліджень М. Я. Грота. Основний пафос роботи полягав у затвердженні самостійності психології як науки.

Б. Г. Ананьєв справедливо відмітив, що М. Я. Гроту вдалося вперше серед психологів дати критичну історію філософсько-психологічних вчень про почування від Емпідокла, Анаксагора і Демокріта до Вундта та Ушинського, яка зберігає наукове значення до сьогоднішнього дня.³

Слід зазначити методологічну вивіреність історичного аналізу М. Я. Гротом досліджень почувань. Він виділив чотири підходи до свого історичного аналізу: аналіз робіт з історії психології взагалі; аналіз робіт з історії окремих періодів та епох в історії психології; виклад психологічних теорій окремих вчених, а також аналіз робіт по історії окремих психологічних питань. Головним для нього став саме четвертий шлях, але й при цьому він скористався в той або інший мірі усіма. Крім того, він дуже чітко сформулював питання для свого критично-історичного аналізу підходів до вивчення відчущання, а саме: питання про відношення відчущання до інших психологічних явищ в системах окремих психологів та психологічних шкіл; питання про самі теорії, що пояснюють відчущання задоволення та страждання, а також питання про основи класифікацій відчущання.

¹ Грот Н. Я. Психология чувствований в ее истории и главных основах, 1879-1880 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://books.e-heritage.ru/book/10076076>.

² Михалева А. Б. Психологические воззрения Н. Я. Грота // Психология на пороге XXI века: актуальные проблемы. М., 1999. Т. 100. ч. 1. С. 168.

³ Ананьев Б. Г. Очерки русской психологи XVII и XIX веков. Л., 1947. 234 с.

М. Я. Грот справедливо відмітив методологічне значення історичного аналізу досліджень будь-якої наукової проблеми. Саме розгляд історії наукової проблеми, на його думку, дозволяє відкоригувати власні ідеї та висновки авторів нових теорій, виявити коло загальних завдань співтовариства та межі, на яких зупинилися попередники. При цьому він підкреслював, що будь-яка нова теорія є продуктом своєї епохи у розвитку науки, а наступність наукових ідей не може зруйнувати жодна особиста воля. М. Я. Грот чітко формулює завдання своєї концепції, а саме: виокремити явища, які охоплює поняття відчужань; виявити закон генезису відчужань; виявити основи розподілу всіх примітивних форм відчужань, сформулювати закони ускладнення примітивних відчужань; виділити фазиси ускладнення відчужань та прийоми опису складних відчужань¹. Молодий автор обрав діалогічний підхід у викладанні своєї теорії: він постійно дає пояснення читачеві таким чином, щоб він (читач) зміг зрозуміти логіку автора.

Надалі проблема емоційного розвитку особистості стає однією з найважливіших у творчості М. Я. Грота. У цій роботі представлені основні положення еволюційної теорії емоційних процесів, які на думку М. Я. Грота являють собою дещо інше, як внутрішні моменти психічних «обертів», з яких складається діяльність. Кожен з обертів складається з периферичних рухів, що постачають суб'єкта «пізнавальним матеріалом», і первинних рухів, спрямованих на вираження розумових придбань. Периферичні рухи детерміновані центральними, або розумовими рухами, кожний з яких породжує продукти, відповідні певному шаблю розвитку розумових процесів, тобто мислення та пізнавальної діяльності в цілому. Процес психічного розвитку, відповідно до концепції М. Я. Грота, включав чотири наступних одна за одною шаблї – несвідому, свідому, довільну і методичну. Кожна ступінь характеризується наявністю трьох стадій: підготовчої, основної та додаткової, що переходять одна в одну. При цьому нижчі шаблї співіснують з вищими, і, отже, несвідомі, свідомі процеси і самосвідомість взаємопов'язані і детермінують одне одного.

В. В. Рибалка справедливо відмічає, що М. Я. Грот виділяє поняття загального психічного оберту діяльності людини, який здійснюється упродовж доби і складається з низки окремих (часткових) обертів, котрі мають свій початок, перебіг і завершення та можуть переходити з одного в інший. У цьому він бачить елементи системного підходу до психічної діяльності, що сформується в науці лише через декілька десятиліть².

При обґрунтуванні поняття «психічний оберт», М. Я. Грот звертається до методологічних проблем критеріїв істини, суб'єкт-об'єктних

¹ Грот Н. Я. Психология чувствований в ее истории и главных основах, 1879-1880. [Електроний ресурс]. С. 432-433. Режим доступу : <http://books.e-heritage.ru/book/10076076>.

² Рибалка В. В. Микола Грот: теоретичні питання філософії і психології особистості: до 155-річчя від дня народження // Психологія та суспільство. 2008. № 1. С. 10.

відносин і свободи волі, походження ідей простору і часу в філогенезі людського пізнання. З природничо-наукових позицій обґрунтовуючи активність психіки і діяльнісних, творчих потенцій людини, М. Я. Грот вводить поняття психічної енергії як природної складової людини, яка існує об'єктивно і підпорядковується законам збереження та перетворення одних форм в інші. У сучасній психологічній науці особливого значення набувають дослідження феномена суб'єктності. М. Я. Грот поняття «суб'єкт» і «об'єкт» розглядає як співвідносні. За М. Я. Гротом, суб'єкт є та центральна енергія свідомості, яка сприймає і діє, а об'єкт – та сума явищ і енергій, яка в цей же час слугує предметом сприйняття і дії. Об'єкт і суб'єкт з його точки зору являють собою єдність зовнішньої і внутрішньої сторін буття, причому всякий суб'єкт має об'єктивне, а об'єкт – суб'єктивне переживання. Реальну взаємодію суб'єктів і об'єктів з боку суб'єкта М. Я. Грот називає психічною, або душевною, діяльністю, що складається зі сприйняття і дій суб'єкта. Сприймаюча енергія суб'єкта представляє свідомість, а діюча – волю. Будучи продуктом психічної енергії свідомості і самосвідомості, воля людини і являє собою ту активну силу, самодіяльність душі, яка долає пасивні сили опору відсталой матерії. Це і дозволяє визнавати свободу волі людини з природничо-наукових позицій.

М. Я. Грот в концепції психічного оберту робить акцент на зв'язках між емоційною і мотиваційно-потребовою сферою особистості і ролі переживань в процесі соціалізації і інкультурації людини. Визначивши психологію наукою про психічні відправлення, М. Я. Грот виділив три традиційні сфери психічного життя людини – мислення, почуття і воля. Він вважав, що аналогічно, як окремий психічний акт починається з почуття, ускладнюється мисленням і закінчується імпульсом волі, так і кожна людська особистість в першу епоху життя знаходиться під владою почуття, інстинкту, пристрасті – це дитинство і юність; в другу епоху створює собі переконання і правила – зрілий вік; в третій період (старість), пройшовши час сумнівів і коливань, слідує навіюванням твердо визначеної волі. Тобто «психічний оберт», на його думку виступає в якості основної одиниці душевного життя разом з його чотирма основними моментами – відчуттями, почуваннями, розумовою переробкою і вольовим рішенням, що переходить у дію. Після кожного такого «психічного оберту» у свідомості залишаються сліди, які за законами асоціації (подібності, суміжності і контрасту) входять у зіткнення з елементами нових обертів і збільшують їх складність. Таким чином, процес відчуттів, який складається з наступних один за одним «психічних обертів», є результатом взаємодії організму і середовища.

Саме розвиток відчуттів він аналізує, використовуючи ідею Г. Спенсера про інтеграцію та диференціацію, та виділяє два основних його напрямки: внутрішній (інтенсивний), як виразність та усвідомленість внутрішніх станів, і зовнішній (екстенсивний), що включає усві-

домленість їх, як продуктів зовнішніх обставин¹. Ці напрями розвитку йдуть, за Гротом, паралельно та пов'язані один з одним.

Він вважав також, що сутність людини виражається в специфічній психічній енергії, що виявляється з найбільшою інтенсивністю в сфері почуттів. М. Я. Грот визначав почуття як «сукупність явищ задоволення і страждання, тобто всі ті пасивні психічні стани, які можна розглядати як продукт суб'єктивної оцінки діючих на нервову систему подразнень, яке б джерело вони не мали – зовнішнє або внутрішнє»². Аналіз відчуттів у зв'язку з іншими областями свідомості привів М. Я. Грота до ідеї, що відчуття і думки – це дві рівноправні області душевного життя людини, «однаково законні» сфери об'єктивного і суб'єктивного сприйняття. Ключовою є ідея М. Я. Грота, що початок психічної взаємодії між світом і людиною може перебувати не тільки в світі, але і в самій людині, не тільки в думках, а й у відчуттях.

На особливу увагу заслуговує методологічна складова його особистої програми подальших досліджень на основі запропонованої ним теорії відчуттів, зокрема дослідження відчуттів в нормальних та постійних умовах; спостереження за їх виникненням у змінених умовах існування організму; спостереження за патологією відчуттів; спостереження за зовнішніми виразами відчуттів³. Саме дослідження у цих напрямках, на його думку, безпосередньо сприятимуть верифікації запропонованої ним теорії або окремих її тверджень.

Магістерська дисертація М. Я. Грота була високо оцінена засновником Московського психологічного товариства професором, на протязі декількох строків деканом історико-філологічного факультету та ректором Московського університету М. М. Троїцьким.

Таким чином, починаючи з магістерської роботи, можна відмітити глибокий інтерес М. Я. Грота до методологічних проблем психологічної науки.

Але більш розгорнуто методологічні проблеми розкриті ним у докторській дисертації, яку М. Я. Грот захищає в 1882 році за темою «До питання про реформу логіки. Досвід нової теорії розумових процесів»⁴. За рік до того виходить у світ двотомна «Психологія» його вчителя М. І. Владиславлева, а в рік захисту М. Я. Гротом своєї докторської дисертації професор М. М. Троїцький друкує двотомник «Наука про дух». Саме в цій роботі обґрунтовується значення дослідження саме методологічних проблем психології. Одним з завдань, що ставить автор перед собою – це

---

¹ Там само. С. 495.

² Там само. С. 486.

³ Там само. С. 551.

⁴ Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов. Лейпциг, 1882. 349 с.

реформа логіки з точки зору її практичної складової. Сьогодні значного інтересу набуває проблема відносин науки і практики, або мистецтва, за М. Я. Гротом. Він пропонує поняття «теорії мистецтва». В сучасній психології цю лінію продовжує Ф. Василюк, який обґрунтовує ідею щодо психотехнічної теорії або теорії, яка обслуговує практику¹.

М. Я. Грот бачить три рівня пізнання дійсності: суто теоретичний в науках, теоретично-практичний в теоріях мистецтв та суто практичний в мистецтві, тобто відповідні рівні «тлумачення природи, вироблення правил діяльності, засвоєння самого механізму останньою»². Ці рівні мають різні об'єкти, а саме природа – в науках, висновки науки і прийоми мистецтва в теоріях мистецтв, правила цих останніх і механізм самої діяльності – в мистецтвах, а також різні методи та засоби, а саме «спостереження, експеримент та аналіз – в науках, пасивне засвоєння і синтез – в теоріях мистецтв, вправа в самій діяльності у поєднанні з творчістю – в мистецтвах»³. Мистецтва або практика слугують суб'єктивним потребам людей.

В цій дисертації автор підкреслює безперервну взаємодію практики і теорії діяльності: з початку діяльність досягає відомої досконалості, а на узагальненнях її прийомів будується теорія, а надалі ця теорія знаходить своє відображення у діяльності⁴. Разом з тим, М. Я. Грот справедливо пов'язує впровадження в будь-які науки експериментального методу з рівнем її розвитку, тобто з наявністю теорій явищ, які дозволяють ставити питання та направляти на вивчення частковостей.

Автор пропонував розглядати логіку як суто теоретичну науку про пізнання та пізнавальну діяльність в загалі, а відповідну особливу теорію мистецтва пізнання пропонував називати методологією, що призначена виробляти правила пізнавальної діяльності.

У цієї праці він розвиває ідею психічного оберту відносно пізнавальних процесів. Він приходить висновку, що психічні оберти, як вид психічної взаємодії диференціюються у двох головних напрямках: пасивному та активному, та пов'язані з поняттями «психічне життя» та «психічна діяльність», які об'єднані поняттям «психічне існування»⁵. Розглядаючи генезис пізнавальної діяльності він виділяє такі ступені: несвідома, свідомо, повільно-свідомо, методична⁶.

¹ Василюк Ф. Е От психологической практики – к психотехнической теории // Московский психотерапевтический журнал. 1992. №1. С. 15-32.

² Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов. Лейпциг, 1882. С. 28.

³ Там само. С. 28.

⁴ Там само. С. 35.

⁵ Там само. С. 62.

⁶ Там само. С. 85.

В самій дисертації зроблена спроба виявити основи для класифікації наук, яка була зроблена вже в часи перебування в Одесі. Реформування логіки він пов'язує з розвитком пізнавальних процесів у філо- та онтогенезі людини, виокремленням теоретичного і прикладного знання у логіці як науки.

М. Я. Грот обґрунтовує необхідність виокремлення методичного рівня у пізнанні та відповідно в якості прикладної теорії, або в теорії мистецтва пізнання він обґрунтовує необхідність розробки методології наукового знання перш за все задля прискорення та удосконалення пізнавальних процесів¹. Плідні звороти в науці та прискорення прогресу він пов'язує саме з вирішення методологічних питань, наприклад з вченням Ф. Бекона про методи або з доктриною І. Канта про прийоми позитивного вивчення природи. Крім того він підкреслює саме методологічні розбіжності у підходах наприклад, Аристотеля та Платона, Бекона та Декарта, Канта та Гегеля, Конта та Лейбніца, Мілля та Фіхте. Саме ці коливання науковців між двома протилежними та однаково однобічними методологічними підходами, між дедукцією та індукцією стримують, на його думку, прогрес в науці. Подальший розвиток методології він пов'язує з правильною зміною поступового ускладнення та взаємного доповнення методів дедукції та індукції.

Методологія за М. Я. Гротом повинна вивчати «спеціальні прийоми придбання, переробки та виразу пізнавального матеріалу»². Автор підкреслює особливу роль методології не тільки у розвитку методів пізнання, але й прийомів використання вже готових пізнавальних матеріалів, а також у розвитку відповідних символів або понять задля закріплення та передачі нових наукових надбань. Основою для пошуків можуть стати узагальнення досвіду в історії наук та знань (як тепер кажуть з позицій гносеології) та спостереження прийомів різних спеціальних наук (як тепер кажуть з позицій епістемології). Крім того, він звертає увагу ще на один аспект у розвитку науки, на організацію запозичення одними науками ідей з інших наук.

Тобто Ніжинський період життя М. Я. Грота був дуже результативним. Найбільш повно він описаний у роботах М. Д. Бойправ³.

---

¹ Там само. С. 344.

² Там само. С. 345.

³ Бойправ М. Д. Наукова спадщина М. Я. Грота і сучасна психологія (з історії вітчизняної психології). Ніжин, 2009. 182 с. ; Бойправ М. Д., Олексієнко А. І. Розвиток ідей про духовне життя людини в творчості М. Я. Грота // Актуальні проблеми психології: психологія особистості. К., 2010. Т. 11, вип. 3. С. 54–60 ; Бойправ М. Д. М. Я. Грот і Московське товариство психологів // Актуальні проблеми психології: психологія особистості. К., 2009. Т. 11, вип. 2. С.13–19.

4.2. Методологічні полюси психології: між природничою та гуманітарною методологією

Саме з цими вагомими досягненнями М. Я. Грот мріяв про Санкт-Петербурзький або Московський університети, але зразу це не склалося і у 1883 році М. Я. Грот переїжджає до Одеси, де отримує кафедру філософії в ІНУ.

Одеський період в житті М. Я. Грота відзначений його активним діалогом з публікою. Л. М. Лопатін зазначав, що після прибуття до Одеси М. Я. Грот організував публічні лекції професорів Новоросійського університету і сам підготував декілька з них. Він стверджував, що М. Я. Грот народився бути професором і, що в Одесі, і потім в Москві він був відкритий студентам, які нерідко приходили до нього додому і вели з ним бесіди¹.

В Одесі він організує філософський гурток, в журналах і газетах веде полеміку з колегами-філософами, зокрема з київським професором О. Козловим, з архієпископом Никанором, зі своїми студентами, в чомусь з ним не згідними².

Наукові тексти М. Я. Грота розміщуються на сторінках місцевих друкованих видань. В цілому М. Я. Гроту властива готовність до діалогу з колегами, публікою, з широким читачем і громадськістю. Підтвердженням цьому є не тільки публічні лекції, що були надруковані в одеських газетах і прочитані ним в Одесі у 1883 і у 1884 роках, а й створенням згодом першого в Російській імперії спеціального журналу «Питання філософії та психології» і його активна діяльність як голови Московського психологічного товариства.

Повертаючись до його публічних лекцій відзначимо, що перша з них присвячена поняттю прогресу, друга – світоглядній ролі песимізму та оптимізму.

В лекції, присвяченій прогресу, М. Я. Грот намагався знайти спосіб суміщення об'єктивного і суб'єктивного методів в психології, звертаючись, з одного боку, до об'єктивістського поняття енергії, а з іншого – до суб'єктивного почуття людського щастя. «Людський прогрес є ряд таких витрат енергій людських організмів, які ведуть до збільшення свідомості подальших витрат цих енергій і до збільшення щастя людських індивідуумів»³. М. Я. Грот в своїй лекції пропонує розрізняти 3 універсальних типи розвитку: *інгресивний*, який пов'язаний з простим перерозподілом елементів і функцій; *прогресивний*, що дає збільшення сил, речовин і енергій, і *регресивний*, який пов'язаний зі зменшенням сил, речовин

¹ Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах. СПб., 1911. С 92.

² Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка. Академические списки. Одесса, 1890. С.306.

³ Грот Н. Я. Прогресс и наука . Одесса, 1883. 16 с.

і енергій в об'єкті, що розвивається. При цьому безперечним він вважає твердження, що поза розвитком людської особистості прогресивний розвиток соціального середовища неможливий.

Шлях соціального прогресу – це шлях прогресивного розвитку свідомості людських індивідуумів, критеріями якого є, за Гротом, наступні характеристики: збільшення сприйнятливості, диференційованості свідомості; збільшення вольового контролю людини над своєю діяльністю; здатність уникати зовнішніх умов, що викликають страждання людини. Всі ці характеристики, вимірювання свідомості можливі лише при розвиненості і взаємодії розуму і почуттів.

За М. Я. Гротом, в почуттях людини виявляється не тільки його власна природа, а й закони природи взагалі: в речах присутня доцільність природи як «внутрішня суб'єктивна ціна, яка пізнається нами за допомогою почуттів»¹.

У виступах і відповідній статті одеського періоду «Прогрес і наука» М. Я. Грот обгрунтовує тезу про необхідність балансу процесів інтеграції та дезінтеграції наук і наполягає на необхідності міждисциплінарного спілкування представників різних наук². По суті справи, в цій статті він визначає роль наукових періодичних видань, наукових співтовариств, з'їздів та зборів в організації комунікаційних мереж як основи для інтеграції наукового знання. Він особливо підкреслює, що розробка кожного спеціального питання є не особистою, а колективною справою, а амбіції вченого повинні бути пов'язані не стільки з правильним вирішенням проблеми, скільки з правильною постановкою проблеми і з відкриттям правильних методів і прийомів її вирішення. Власне прогрес і прогрес в науці він пов'язував з інтеграцією наукового знання та зі створенням умов для забезпечення колективної наукової діяльності.

Саме зараз ця ідея М. Я. Грота отримала свій розвиток в ідеї трансдисциплінарності. На початку ХХІ століття все частіше відзначається, що виробництво нових знань здійснюється «не тільки в наукових лабораторіях, але і в складній мережі соціальних суб'єктів, кожен з яких не просто пасивно сприймає наукові знання, а й переводить їх на мову своєї специфічної практики, виробляє своє особливе знання-уміння. Тим самим виробництво знань виходить за рамки дисциплінарно організованого наукового співтовариства, стає трансдисциплінарним або соціально розподіленим»³. При цьому нове наукове фундаментальне знання «прикладається» (застосовується) іншими соціальними суб'єктами тільки у формі виробництва свого особливого особистісного, за М. Полані, знання.

---

¹ Там само. С. 12.

² Там само. С.16.

³ Конвергенция биологических, информационных, нано и когнитивных технологий: вызов философии : материалы « круглого стола // Вопр. философии. 2012. №12. С. 3- 24.

Можна сказати, в Одесі М. Я. Гротом були сформульовані напрямки власної активності в науці, а саме сприяти інтеграції наукового знання і розширенню форм міждисциплінарних комунікацій. Ці ідеї він послідовно реалізовував в Одесі, але особливо в Москві.

Друга лекція, будучи прямим продовженням першої, водночас відрізняється більш помітною антипозитивістською спрямованістю. Загальний сенс лекції полягає в обґрунтуванні того, що філософія – не наука в строгому сенсі цього слова, а, скоріше, – світогляд, що не означає, що вона є менш цінною. Він закликає відмовитися від тисячолітньої ілюзії, що філософія є наукою, і схилитися перед нею в новому, що більш їй пасує, одязі. До філософії, каже він, «станемо прислухатися з увагою, як до вічно юної зображениці нашого внутрішнього життя і виразниці вищих потреб нашого почуття»¹. М. Я. Грот був чи не першим вітчизняним філософом, який відкрито і чітко поставив питання ще в XIX столітті про наявність у філософському знанні ряду ознак, що дозволяють виділити в ньому аспект, пов'язаний з емоціями, почуттями, особистістю людини і об'єднуючим філософію з мистецтвом. Ця ідея надалі розвивалася Г. Струве, В. І. Вернадським, О. М. Гіляровим та іншими російськими філософами. Останні десятиліття активно розвивається філософська психологія. В рамках цієї дисципліни досліджуються і обговорюються психологічні теорії, а також питання, пов'язані із взаємодією психологічної науки і філософії. М. Я. Грот був одним з перших, хто намагався «перекласти» філософські концепції на мову психології, зробивши можливим їх об'єктивне дослідження.

На думку М. Я. Грота, наука не дає достатнього обґрунтування ні доктрині песимізму, ні доктрині оптимізму, оскільки це сфера філософії або її розділу – соціальної етики.

Аналізуючи душевні стани особистості, М. Я. Грот дійшов висновку, що вони є своєрідним барометром її індивідуального та соціального життя. До числа таких душевних станів він відносив песимістичний і оптимістичний настрій людини. Відповідно до своєї теорії, М. Я. Грот вважав, що песимізм і оптимізм характеризуються переважанням неприємних чи приємних відчуттів і відповідним їм мисленням. Тому вони не тільки виражають ступінь відповідності зовнішніх і внутрішніх відносин (відносин між станом середовища і потребами особистості), але і показують, чи прогресує в дану епоху людське суспільство, чи регресує. М. Я. Грот також говорив про те, що песимістичний і оптимістичний настрої здатні послабити енергію діяльності особистості. Песимісти досягають цього результату, малюючи безнадійно похмуру картину свого майбутнього, а оптимісти послаблюють своє життя своєю самовпевненістю і надією на зовнішні сили. Людина, що знаходиться у владі песимістичного

¹ Грот Н.Я. Отношение философии к науке и искусству. К., 1883.

або оптимістичного настрою, відчуває труднощі у визнанні телеологічної проблеми, а саме того «що є, чого хотіти і заради чого діяти»¹.

На наш погляд, безумовний інтерес до творчості М. Я. Грота на рубежі ХХ і ХХІ століть пов'язаний з тим, що на сучасному етапі знову загострилася дискусія між психологами, орієнтованими на різні канони наукового осмислення психологічної реальності: природничо-науковий і гуманітарний.

Спроба знайти місце психології в системі наук представлена М. Я. Гротом в його класифікації наук, яка розроблена в Одесі і надрукована в Санкт-Петербурзі. Ця стаття була коротким викладом тих думок про класифікацію наук, які Грот розвинув в невеликому курсі, прочитаному в першому півріччі 1884 студентам Новоросійського університету. Зокрема в ній М. Я. Грот наполягає на ієрархії наукового знання, стверджуючи, що «кожна нижча в ієрархії наука є методом і знаряддям науки вищої. Якщо всі явища підпорядковані законам розвитку і ускладнення, то зрозуміло, що більш складні явища містять в собі все менш складні або більш прості, звідки ясно, що *de jure* метод кожної вищої науки, що досліджує явища складніші, повинен поглинати методи всіх нижчих наук»². Виходячи з цього положення М. Я. Грот по суті заперечує можливість проведення різкого розмежування між науками про людину і науками про природу. При цьому, виходячи з його логіки, психологія повинна використовувати досягнення фізіології, на яку вона безпосередньо спирається і з якої вона виростає, але при цьому він підкреслює, що істотні послуги надаватимуть в майбутньому й іншим нижчим наукам, таким як фізика і хімія. М. Я. Грот класифікує науки згідно двох принципів. По-перше, з точки зору властивостей і відносин предметів, досліджуваних наукою. Це дає наступну систему: I. Науки про неорганічні явища: космологія, геологія. II. Науки про органічні явища: фітологія, зоологія. III. Науки про надорганічні явища: психологія, соціологія. По-друге, науки можна ділити на підставі методів, які додаються до вивчення змісту науки. Так виходить класифікація: I. Науки конкретні (і разом з тим – індуктивні): космографія, географія, фітографія, зоографія, соціографія. II. Науки конкретно-абстрактні (індуктивні): космогенні, геогенні, фітогенні, зоогенні, психогенні, соціогенні. III. Науки абстрактні (індуктивно-дедуктивні): схематологія, гілологія, онтологія, біологія, нологія, демологія. IV. Науки абстрактно-конкретні (дедуктивні): космономія (астрономія), геонномія, фітотонномія, зоонномія, психонномія, соціонномія.

А. А. Федоров, проаналізувавши декілька моністичних та дуалістичних класифікацій наук, визначає класифікацію М. Я. Грота як

¹ Грот Н. Я. О научном значении пессимизма и оптимизма как мировоззрений. Одесса : тип. Зеленого, 1884. 28 с.

² Грот Н. Я. К вопросу о классификации наук. СПб., 884. 70 с.

позитивно-еволюційну¹, оскільки вона в певній мірі заснована на моністичному принципі О. Конта про єдність всього існуючого. Таким чином, М. Я. Грот звертає увагу на те, що психологія розвивається завдяки зв'язкам з іншими науками в тому числі і природничими й гуманітарними. Цю ідею надалі активно розвивав відомий психолог Б. Г. Ананьєв².

В Одесі надруковано і знаменитий нарис М. Я. Грота «Джордано Бруно і пантеїзм». У вступі до роботи М. Я. Грот окреслює напрям своїх майбутніх досліджень «протилежності методів наукового дослідження законів явищ і філософської побудови принципів діяльності у зв'язку з визначенням цілей і внутрішнього сенсу всього існуючого»³. Говорячи про Дж. Бруно і його внесок в науку М. Я. Грот підкреслює, що людству недостатній «холодний аналіз одних тільки доступних чуттєвому досвіду явищ природи»⁴. В цілому в роботах 1885 року, присвячених філософії Дж. Бруно, М. Я. Грот приходить до особливої форми пантеїзму, до ідеї «свідомості Всесвіту». Він розрізняє при цьому 3 форми пантеїзму: еманційну, де Бог поміщається поза світом; іманентну, де Бог – сила, дух Всесвіту, і синтетичну, де Бог – початок життя і особиста нескінченна свідомість Всесвіту. Перша є прихованим дуалізмом, друга – прихованим матеріалізмом, третя – вищою формою пантеїзму, що долає однобічність двох попередніх позицій. Сутність філософського методу М. Я. Грот бачить в особливій формі синтезу розуму і почуття, при цьому філософія, на його думку, шукає шлях до їх примирення, до поєднання розуму і почуття, причинності і доцільності; філософія прагне до вироблення такого світогляду, який, беручи до уваги висновки наукового пізнання світу, в той же час висвітлював би саму сутність і її внутрішній зміст.

Дуже актуально для сучасної психології звучать ідеї М. Я. Грота, які пов'язані з поняттями «смислу» та «значення», про це на приклад свідчить інтерес до робіт Д. О. Леонтьєва⁵. М. Я. Грот справедливо стверджував, що поняття «смысл» та «значення» вже включають в себе ідею «мети», по відношенню до якої цей смысл і значення виникають. Він виділяє два види безпосереднього пізнання: розумом – об'єктивне пізнання і почуттями – суб'єктивне пізнання внутрішнього⁶. Можна простежити розвиток цієї ідеї від П. Я. Чаадаєва, який стверджував, що «є люди, які розумом

¹ Фёдоров А. А. Место психологии в монистических и дуалистических классификациях наук XIX в. // Вестник Томского гос. ун-та. 2009. № 319. С. 178-181.

² Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968. 339 с.

³ Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм. Одесса, 1885. 90 с. ; Грот Н. Я. Задачи философии в связи с учением Джордано Бруно : публ. лекция, читанная 28 апр. 1885 г. Одесса, 1885. 18 с.

⁴ Там само. С. 88.

⁵ Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд. М., 2003. С. 18.

⁶ Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм. Одесса, 1885. С.14.

створюють собі серце, інші серцем створюють собі розум: останні встигають більше перших, тому що в почутті набагато більше розумного, ніж в розумі почуттів»¹. Розвиток в наші дні так званої якісної методології, в основі якої лежать пошуки смислів і аналіз внутрішніх переживань, як основи життєдіяльності людини, пов'язаний з ідеями М. Я. Грота про суб'єктивний досвід і телеологічну або цільову детермінацію поведінки людини. Він писав, що «пояснити внутрішній сенс речей, не вдаючись до поняття мети, на нашу думку, може тільки людина, яка сама не знає, чого вона хоче»².

Пізніше, в редакційній статті з нагоди відкриття нового журналу «Питання філософії та психології», що був створений М. Я. Гротом в 1889 році після двох років перебування на посаді голови Психологічного товариства³, він говорить про те, що наука зосередившись на вивченні зовнішнього досвіду і зробила безліч корисних і несподіваних відкриттів і винаходів, не зробили людей щасливішими. М. Я. Грот пов'язав це з відсутністю інтересу до внутрішнього досвіду. Психологію він розглядав як спеціальну науку про внутрішній досвід людини.

Проблема зовнішнього і внутрішнього досвіду і пов'язана з нею проблема методів їх вивчення були постійно в центрі уваги М. Я. Грота. У його роботах відображена суть дискусії тих років: який науковий канон адекватніше відображає особливості психологічної науки – природничо-науковий або гуманітарний. Цікаво відзначити, що в українській психології проблеми життєвого досвіду знайшли відображення в роботах українського психолога, яскравого представника харківської психологічної школи професора О. М. Лактіонова⁴.

З точки зору предметної спрямованості досліджень М. Я. Грота, можна виділити три основних етапи: етап пов'язаний з дослідженнями емоцій, пізнавальної сфери та на останньому – волі. Але крім того саме одеський період його творчості стає переломним з точки зору методологічних підстав його пошуків. Можна виділити два етапи: перший – позитивістський 1876-1885 роки і другий – ідеалістичний 1885-1899 роки, що визначався проблемами, які стояли перед російською психологією того часу, а саме антропологізмом російської науки, а також світоглядними позиціями російської інтелігенції, орієнтованої на вивчення і виховання людини, а також на взаємозв'язок психології та філософії⁵.

¹ Чадаев П. Я. Статьи и письма. М., 1984. С.180.

² Грот Н. Я. Джордано Бруно и пантеизм. Одесса, 1885. С.18.

³ Грот Н. Я. О задачах журнала // Вопр. философии и психологии. 1889. Кн.1. С. XVII-XVIII.

⁴ Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта. Харьков, 2010. 366 с.

⁵ Михалева А. Б. Научные воззрения Н. Я. Грота и их влияние на становление психологии в России // Вестник Северо-Восточного федерального ун-та им. М. К. Аммосова. 2009. Вып № 3, т. 6. С.91-96.

За своєю суттю ці етапи у творчості М. Я. Грота пов'язані зі зміною його ставлення до зовнішнього досвіду як експерименту на підставі вивчення явищ і внутрішнього або життєвого досвіду, поняття, положення та критерії якого не впливають з властивостей явищ. Суть сумнівів М. Я. Грота полягає в тому, що науки про зовнішній досвід не є єдиним типом наукового знання. Його роздуми про зовнішній і внутрішній досвід стають лейтмотивом цілої низки його робіт¹. Він звертає увагу на набагато більш вагомому роль внутрішнього досвіду в пізнанні світу, ніж це прийнято зазвичай вважати: як це не парадоксально, але істинне розуміння фізичних явищ ми знаходимо лише в зіставленні з самосвідомістю, з внутрішнім досвідом. Наприклад, сама ідея сили, на його думку, запозичена нами з внутрішнього досвіду і екстрапольована на явища фізичного світу. Те ж можна сказати про поняття дії і причини.

Простір і час М. Я. Грот вважає суб'єктивними формами сприйняття духом властивостей матерії. Особливої актуальності сьогодні набуває припущення М. Я. Грота про те, що зовнішній і внутрішній досвід стають основою для мудрості людини. Чудовий факт зростання інтересу до поняття мудрості в сучасній психології. Багато років захоплення психологів пошуків методів оцінки рівня інтелекту людини, істотним елементом яких є швидкість виконання розумових процесів. Виходячи з такої підстави, помітно гірші показники демонструють діти та старі. Але чи може швидкість розумових процесів служити єдиним критерієм оцінки рівня інтелектуального розвитку людини? М. Я. Грот підкреслював, що мудрість як повнота і досконалість знань для правильний і твердих критеріїв діяльності. При цьому мудрість не лише знання про зовнішній світ, але перш за все знання людиною самого себе.

Теоретизування в природничих науках за В. С. Степіним² пов'язано з розумінням людини як діяльної, активної істоти; діяльності як творчого процесу, що дозволяє встановити владу людини над об'єктами і трактування природи як свого роду поля об'єктів, що протистоять людині. В цей час розвиток соціогуманітарних теорій В. С. Степін пов'язує з відносно швидкими трансформаціями соціальних структур, обумовлених індустріалізацією суспільного розвитку, заміною особистої соціальної залежності на «речову залежність» і з виникненням нових типів дискурсів, що об'єктивують людські якості і ін. Але ще раніше на останнє звернув увагу М. Я. Грот, який у статті «Моральні ідеали нашого часу» в якості об'єктивних передумов зміни світоглядних ідеалів в XIX столітті розглядав розвиток комунікаційних систем, що дозволили людству стати єдиним цілим, усі частини якого закономірно функціонують узгоджено один

¹ Грот Н. Я. О времени // Вопр. философии и психологии. 1894. Кн. 3 (23). С. 248-280; Кн. 4 (24). С. 381-417; Кн. 5 (25). С. 445-493.

² Степин В. С. Теоретическое знание. М., 1999. 390 с.

з одним¹. Вчинки і наміри, про які дізнавалися раніше з чуток і не відразу, а через якийсь час, стають відомі в нових умовах вже через кілька годин або діб. М. Я. Грот переконливо довів у своїх роботах, що відкриття і винаходи XIX століття змінили основу, на якій вироблялися моральні поняття і ідеали суспільства. Не менш гостро він ставив питання про вплив технічного прогресу на долю людства і його моральні підвалини.

В роботах М. Я. Грота знайшов відображення продуктивний розгляд актуальних в усі часи проблеми співвідношення практичного і теоретичного інтелекту, реалізму та ідеалізму, пошуку морального ідеалу як регулятора життя людини і суспільства. Цей аспект і робить надзвичайно затребуваним і в даний час праці вченого з філософії та психології.

В сучасній науці все більша увага приділяється проблемам суб'єктності. М. Я. Грот вважав, що, пасивно очікуючи розвитку подій, людина не може бути достатньо вільною і робити вчинки, які продиктовані власною волею, оскільки все зумовлено необхідністю або долею. Аналізуючи стан психологічної науки свого часу, М. Я. Грот дійшов висновку, що ця психологія не є справжньою дослідницькою та науковою психологією. М. Я. Грот настійно закликав до зближення психологічних досліджень, в справжньому значенні цього слова, з життям. Свідченням продуктивності цих ідей є активний розвиток новітніх напрямів в психології, зокрема гуманістичної психології, онтопсихології, екзистенційної психології.

Інтерес до феномену цілісності як одного з ключових вимог постнекласичної методології ми також можемо відзначити в роботах М. Я. Грота. Безумовно співзвучними сучасним запитам залишаються ідеї М. Я. Грота про необхідність в дослідженнях не тільки психічних явищ, а й духовного життя людини, її внутрішнього змісту². При цьому «скрізь і в усьому матеріалом для психолога має бути, головним чином, цілісне існування особистості»³. Він також визначив основну задачу психофізіологічних досліджень, яка полягала у вивченні впливів і явищ духовних сил на життя організму, а не тільки їх пасивних відображень в організмі і вплив фізіологічних умов на життя духу. М. Я. Грот вважав, що навряд чи «розквітання душевного життя людини знаходиться у виключній залежності від відомого розквітання його організму»⁴, більш того від організм людини подається як зовнішньому, так й внутрішньому духовному впливу. Сьогодні, коли активно обговорюються проблеми тілесності і в психології, і в соціології, особливої актуальності набуває ідея

¹ Грот Н. Я. Нравственные идеалы нашего времени Фридрих Ницше и Лев Толстой // Вопр. Философии и психологии. 1893. Кн. 1 (16). С. 129-154.

² Клименченко С. Н. Н. Я. Грот о душе // Вестник МГТУ. 2011. Т. 14, № 2. С. 292-295.

³ Грот Н. Я. Жизненные задачи психологии // Вопр. философии и психологи. 1890. Кн. 4. С. 182.

⁴ Там само. С. 185.

М. Я. Грота про те, що природне знаряддя духовної діяльності людини, її організм, також є продуктом духовної роботи людини.

М. Я. Грот вважав, що в програму вивчення духовного життя особистості необхідно включити «дослідження ідей, почуттів, прагнень і діянь особистості, як вони висловлюються в історії людства і, зокрема, людської думки – в науці, в філософії, в мистецтві, в пам'ятниках літературної та художньої творчості, в мові і словах різних народів та історичних діячів і, нарешті, в реальному духовному житті окремих, доступних спостереженню людей»¹.

Початок своїх досліджень М. Я. Грот пов'язував з розробкою методів психологічного дослідження особистості. Він застерігав, що для вивчення особистості «мало особистих експериментів, мало самоспостереження»². М. Я. Грот говорив, що дані самоспостереження необхідно піддавати перевірці, і пропонував такі методи. По-перше, перевірка даних самоспостереження, на думку вченого, може проводитися за допомогою історичних, біографічних і автобіографічних свідчень, оскільки вони містять в собі багато важливого матеріалу. М. Я. Грот писав, що «видатні люди, особливо письменники і художники, люблять говорити про свій спосіб життя, про свою боротьбу з тілом і тваринними пристрастями, про умови і причини розвитку їх духовної міцності, про принципи і правила поведінки, які керували ними у житті. Хоча в цих автобіографіях і зустрічається нерідко багато перебільшень і брехні, але окремі свідчення, які перевірені іншими об'єктивними документами (розповідями сучасників, листування тощо), можуть дати цінний матеріал для психології»³. По-друге, перевірка даних самоспостереження може здійснюватися через вивчення в літературних творах художніх типів. М. Я. Грот писав, що «при створенні літературного твору хороший письменник збирає в одну картину не тільки відомі індивідуальні риси душевного складу особистості, але і факти її розвитку та поведінки, що зумовлюють цей душевний склад. Геніальний художник – душезнавець проникає часто набагато глибше в істинні причини душевних станів, ніж психолог-теоретик, і нерідко буває так, що останньому є чому повчитися у першого»⁴.

Нарешті, головним матеріалом, зазначав М. Я. Грот, повинно стати вивчення розвитку душевного ладу живих реальних особистостей, чим-небудь видатних – характером або розумом, знанням, талантом або вразливістю, чи якимись спеціальними душевними якостями. Причому він вказував, що, вивчаючи особистість людини, необхідно враховувати умови її розвитку. До останніх він відносив виховання, освіту, громадську

¹ Грот Н. Я. Жизненные задачи психологии // Вопр. философии и психологи. 1890. Кн. 4. С.187.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

ситуацію, але головною умовою розвитку особистості людини М. Я. Грот визначав духовне самовдосконалення.

М. Я. Грот застерігав, що дані самоспостереження однієї особистості, власної або чужої, є «хиткими і недостовірними» для наукових узагальнень, і говорив про необхідність «розширення досвіду». Основу об'єктивного знання про особистості він бачив в сукупних показаннях, отриманих шляхом порівняння результатів самоспостережень десятків і сотень особистостей. Тому він говорив, що, вивчаючи життя і властивості духовної особистості, треба частіше звертатися за матеріалом до досвіду різноманітних особистостей, живих і померлих, не виключаючи і самих психологів, – потрібно більше вивчати історію і частіше питати людей, які нас оточують, а не задовольнятися своїми особистими спостереженнями, які мають часто суб'єктивний характер і вкрай обмежені умовами нашого індивідуального буття.

Відзначимо, що саме М. Я. Грот, єдиний з психологів того часу, абсолютно справедливо зауважив, що найбільшу важкість для психології має спосіб передачі описів душевного стану досліджуваного суб'єкта і правильна його інтерпретація експериментатором. На підставі власного експериментального досвіду, він говорив про те, що інтуїтивне читання в чужих душах зазвичай буває помилковим і якби воно було можливим, може бути, і відпала б необхідність в психології. Ця проблема не ставилася представниками інтуїтивізму і фізіологічної психології. Практично не ставив перед собою завдань теоретичного аналізу або інтерпретації отриманих в експерименті матеріалів і Г. І. Челпанов. Надалі найбільш послідовно проблема об'єктивної інтерпретації отриманих при психологічному дослідженні даних представлена в роботах О. Ф. Лазурського (1874-1917)¹. А. Б. Михальова цілком справедливо зазначає, що оригінальною особливістю теорії М. Я. Грота є його віра в самостійну особистість, при цьому він одним з перших розділив такі поняття, як індивідуальність і особистість, вказуючи на їх відмінність. Він вважав, що людська індивідуальність – це тільки тимчасова і випадкова форма того загального початку, яке творить з кожної людини особливу особистість. М. Я. Грот писав, що «справжнє благо особистості – в її зречення від своєї тваринної відособленості, у свідомості себе ланкою і втіленням загального, цілого, вічного»².

Слід відмітити його попередження щодо «пояснення душевних явищ в їхніх причинах і законах розвитку вкрай хиткі і суперечливі»³,

¹ Лазурский А. Ф. Классификация личностей. М., 1922.

² Михалева А. Б. Проблема личности в концепции Н. Я. Грота : автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 1999. 17 с.

³ Грот Н. Я. Жизненные задачи психологии // Вопр. философии и психологи. 1890. Кн. 4. С. 162.

а також нарікання про зменшення в його часи «психологів-філософів з переважаючим гуманітарною освітою»¹.

Аналізуючи соціальну ситуацію свого часу М. Я. Грот застерігав, що духовне начало в особистості дуже крихке і легко може піддатися руйнуванню в разі надмірної захопленості чуттєвим, матеріальним. Тому він прагнув обґрунтувати не тільки дану людині можливість зробити вільний вибір, але і який стиль життя йому необхідно обрати для того, щоб усе життя могло розглядатися як особистісне самовдосконалення.

Своєрідність підходу М. Я. Грота до емпіричного дослідження особистості людини пов'язано з тим, що він розглядав розвиток емоційної і моральної сфери особистості, визначаючи їх як основні в людській природі. Найважливішою особливістю підходу М. Я. Грота було те, що в основу особистості він ставив не її вольову активність, але емоції, а свободу пов'язував з можливістю емоційного вибору еталона поведінки.

Продуктивність осмислення творчості М. Я. Грота пов'язана з тим, що методологічні проблеми, що хвилювали вченого, в чому співзвучні нашому часу, а його підхід до проблем активності особистості, її свободи і моральної відповідальності, а також його погляди на проблему емоцій та переживань, супроводжуючих процес становлення особистості, як і раніше залишаються ключовими і відкритими.

4.3. Проект національного професійного контексту

Спадщина кожного з вчених може бути вставлена відповідно до історико-культурного контексту конкретної епохи. Особливістю творчості М. Я. Грота є його спрямованість на створення національного професійного контексту, як на основі Московського психологічного товариства (створене в 1885 році М. М. Троїцьким), яке він очолював з 1887 р. до своєї кончини, так і на основі залучення вчених до публікації матеріалів в журналі «Питання філософії і психології» таких своїх сучасників як В. С. Соловйова, С. М. і Є. М. Трубецьких, М. І. Владиславлева, Л. М. Лопатина та інших вчених.

У першій редакційній статті журналу «Питання філософії та психології», М. Я. Грот виклав своє бачення призначення журналу, а саме сприяти стати людству єдиним цілим, усі частини якого закономірно функціонують узгоджено один з одним². Повчальним є вимога до авторів знати свій предмет, його історію та сучасність. Акцент він пропонує робити не на думках і бажаннях, а на логіці, методах і обґрунтуванні ідей. По суті справи мова йде про систему вимог до авторів. Крім того він справедливо

¹ Там само. С.179.

² Грот Н. Я. О задачах журнала // Вопр. философии и психологии, 1889. Кн. 1. С. XVII-XVIII.

зазначав, що мова йде не про остаточне вирішення тих чи інших наукових проблем, а про таку постановку проблеми, яка підвищує можливості людини приймати по ним найбільш ймовірні рішення. М. Я. Грот підкреслює особливе значення національних наукових журналів. Він зазначав, що англіїці у своїх роботах просунулися в обговоренні емпіричних проблем дослідження, французи – математичних методів обґрунтування ідей, німці – в логіці досліджень, то слов'янські дослідники можуть зробити свій внесок в моральні аспекти дослідження, приміряючи розум, почуття і волю – науку, мистецтво і віру.

М. Я. Грот писав: «Я задумав журнал, щоб перетворити суспільство, направити його до вищих духовних ідеалів, відвернути його від порожньої політичної боротьби і повсякденних чвар, допомогти примиренню інтелігенції з національними початками життя, повернути його до рідної релігії, здорових державних ідеалів»¹.

Основна мета журналу полягала в тому, щоб «розробити вчення про життя, яке б дало людині знову міцніші і ясні засади його моральної діяльності, чим він володіє в справжню хвилину»². Досягнення цієї мети, на думку редакції, було можливо тільки при спільних зусиллях всіх «наук про дух» і в першу чергу філософії. Однак М. Я. Грот вважав, що не менш важливе місце належить психології. Трактуючи про психологію як науку, відкриваються «явища життя з їх внутрішньої, у самосвідомості, сторони», він вважав за необхідне її участь в побудові цілісного світогляду. Хоча відоме дітище М. Я. Грота журнал «Питання філософії та психології» з'являється в Москві за межами одеського періоду, але саме у 70-80 роки XIX століття створилася особлива атмосфера навколо періодичних національних видань. В цілому ряді країн з'явилися нові власні наукові та філософські періодичні видання, такі як «Mind» (Англія, 1876), «Revue philosophique de la France et de l'étranger» (Франція, 1876), «The Monist» (США, 1888), «Archiv für Geschichte der Philosophie» (Німеччина, 1888).

Крім того, О. В. Закутна справедливо зазначає чудовий факт, пов'язаний з поширенням тиражу «Питань філософії та психології» за межами обох російських столиць (Москви і Петербурга) в провінції (більше 60%), в тому числі Харківської, Одеської та Київської губерніях³. Інакше кажучи, навіть від'їзд з Малоросії не розірвав наукових зв'язків М. Я. Грота з її університетами.

Важливо підкреслити яку роль вітчизняному періодичному виданню надавав М. Я. Грот. Насамперед, як ініціатор і редактор нового видання він орієнтувався на широкого зацікавленого читача. Важливо також відзначити, що М. Я. Грот робив акцент на цілісності журналу, що по-

¹ Там само. С. 332.

² Там само. С. 334.

³ Закутня О. В. Журнал «Вопросы философии и психологии»: первые годы издания (1889—1895) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2008. 24 с.

кликаний був забезпечувати критичний аналіз даних науки, мистецтва і релігії, а також на цілісності знання читачів як активно діючих суб'єктів. Крім того принциповим він вважав забезпечення толерантності до різних поглядів і підходів, хоча, на думку Б. Г. Ананьєва, це йому не дуже вдавалось, свідченням чого є дуже рідкі публікації експериментальних психологічних робіт матеріалістичного напрямку, тобто панували все ж роботи ідеалістичного напрямку¹.

Дуже важливим завданням журналу стало формування вітчизняного понятійного апарату філософії та психології. Вітчизняні філософські та наукові школи становлять відносно несуперечливу і взаємопов'язану систему категорій і понять, як тих, що створюються вітчизняними авторами, так і імплементованих з інших мов категорій і понять. Особливу роль вітчизняної наукової і філософської думки він бачив у розвитку етичних проблем, зокрема професійних.

Як справедливо зазначає О. В. Закутня, журнал «Питання філософії та психології» поєднував несуперечливо особливості трьох різних типів видань, виступаючи і як спеціалізоване видання, і як науково-популярний журнал, і як «товстий» літературний журнал².

У листі до батька від 14 грудня 1890 року М. Я. Грот писав: «Якби я міг з часом зробити для російської філософії те, що ти зробив і робиш для спеціальної науки в Росії, то вважав би себе щасливим. Але моя праця в тому відношенні представляє більше небезпек і труднощів, що я знайшов підґрунтя ще зовсім нерозчищене і невстановлене, діючи над організацією сил зовсім ще хаотичних, які самих себе не розуміють і не визнають. ... Мені доводиться одному у всіх і в себе вірити, у всіх вселяти переконання, що ми можемо бути «силою» і можемо рухати маси, вести суспільство вперед, його надихати»³.

Подальша діяльність М. Я. Грота показала, що його непохитна віра в свої сили і в свою «щасливу зірку», як він любив висловлюватися, були надзвичайно добродійні. Ніхто не сприяв в такій мірі успіхам філософії та психології в Росії, як М. Я. Грот. Це відзначали і В. С. Солов'єв, і П. П. Соколов, і Ю. І. Айхенвальд і багато інших із його сучасників⁴.

Після від'їзду М. Я. Грота до Москви на філософській кафедрі ІНУ з'являються два нових викладача: з 1886 року Олександр Павлович Казанський – випускник Московського університету, а з 1888 року – Микола

¹ Ананьев Б. Г. Очерки истории русской психологии XVIII и XIX веков. М., 1947. 175 с.

² Закутня О. В. К истории возникновения журнала «Вопросы философии и психологии» // Вестник МГУ. Сер. 10, Журналистика. 2007. №5. С. 77—86.

³ Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей, учеников, друзей и почитателей. СПб., 1911. С. 333.

⁴ Там само.

Миколайович Ланге (1858-1921) – випускник Санкт-Петербурзького університету, творець першої в Російській імперії психологічної лабораторії в стінах Новоросійського університету. Слід відмітити наукові дискусії та ділові стосунки між М. М. Ланге та М. Я. Гротом. Наукова дискусія була пов'язана з проблемами досліджень часу. Ця проблема об'єднала зусилля декількох поколінь дослідників університету, зокрема професорів Д. Г. Елькіна, Б. Й. Цуканова, З. О. Кіреєвої та їхніх учнів. Вже за межами Одеси М. Я. Грот написав відому працю «Про час», яку було надруковано у 21-му номері журналу «Питання філософії та психології»¹. Перш за все в ній він обґрунтовує свою позицію відносно часу та виступає критиком субстанціональної концепції часу І. Канта. В основі субстанціональної концепції лежать уявлення про час, які в основному закладені ще Демокритом, Гераклітом, І. Ньютоном, П. Гассенді, С. Кларком, М. Ломоносовим, І. Кантом, Г. В. Ф. Гегелем про незалежність перебігу часу. У субстанціональній концепції час розглядаються, в першу чергу, метричні властивості і характеристики годині. Часова метрика складається з трьох характеристик часу: одиниці годині, рівномірності й одночасності. Одиниця часу визначає числову величину часового інтервалу; рівномірність відноситься до порівняння послідовних інтервалів годині; одночасність пов'язана з порівнянням інтервалів годині, які паралельні один одному й протікають у різних точках простору. Ці три характеристики уможливають вимір часу. Крім того, до метричних властивостей часу включаються гомогенність (однорідність) годин, ізотропність (незмінність) властивостей часу².

У свою чергу, реляційна концепція часу, до якої схилявся й М. Я. Грот, ґрунтується на уявленнях про відносність часу, які здобули поширення у працях Аристотеля, Конфуція, Г. В. Лейбніца, А. Ейнштейна та й у гуманітарних науках. Класичні уявлення про час були значно розширені та за часом стали визнаватися такі його властивості, як відносність, нелінійність, нерівномірність та інші. М. Я. Грот стверджував, що усі виміри часу суб'єктивні та відносні³. В реляційній концепції часу акцентується увага, в першу чергу, на топологічних властивостях часу, тобто на порядку у часі й на односпрямованість, одномірність, неперервність часу. В цій роботі М. Я. Грот проводить ідею про обмеження природничої методології у психологічних дослідженнях. Саме обґрунтування методології гуманітарного знання він послідовно наводить у всіх своїх працях, зокрема і на прикладі уявлень про час. Сутність наукової дискусії, як і тепер стосувалася розуміння часу як явища, а також уявлень та переживань часу. М. Я. Грот пов'язує з захопленням поняття «явище» з успіхами при-

¹ Грот, Н. Я. О времени // Вопр. философии и психологии. 1894. Кн. 3 (23); Кн. 4 (24).

² Свинаренко Р. М. Відображення часової складової в картині світу суб'єкта : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Х., 2008. 17 с.

³ Грот, Н. Я. О времени // Вопр. философии и психологии. М., 1894. Кн. 4 (24). С. 412.

родничих наук¹, а також із незрілістю психологічної науки епохи І. Канта. Інакше кажучи в основі концепції І. Канта лежать уявлення про час, а М. Я. Грот робить спробу розглянути й проблеми переживання часу. І. Кант розглядає простір як форму зовнішнього досвіду, а час – як форму внутрішнього досвіду. Саме це, на думку М. Я. Грота, стало підґрунтям для розвитку емпіричної психології та асоціативної психології, які з методологічної точки зору до предметної області психології відносять тільки психологічні явища, події у часі та їх зовнішнє відображення. Тобто це приводить до того, що поза предметом психологічних досліджень залишається особистісне духовне життя людини як суб'єкта життєдіяльності. Час, на його думку, є формою зовнішнього, чуттєвого досвіду та внутрішнього досвіду.

В цілому творчість М. Я. Грота як найкраще представляє вітчизняну філософію та психологію кінця XIX століття. В Одесі він практично сформував своє творче кредо як творця національної комунікаційної середовища для розвитку філософських і психологічних наук. Все більш зростаючий інтерес до творчості М. Я. Грота, чий внесок у становлення вітчизняних соціогуманітарних професійних співтовариств важко переоцінити, обумовлений, на наш погляд, актуальністю піднятих ним методологічних проблем, що стосуються, перш за все, специфіки пізнання психології людини. Методологія природних наук, яка сприяла в цілому суспільному прогресу, при використанні у дослідженні психологічної реальності виводила за межі наукового пошуку духовний розвиток людини.

На наш погляд, діалогічність творчості М. Я. Грота в цілому і його відкритість до дискусії при житті роблять знайомство з його працями захоплюючою подорожжю в світ ідей, які співзвучні сучасності.

---

¹ Грот Н. Я. О времени // Вопр. философии и психологии. М., 1894. Кн. 3 (23). С. С.251.